

Lûdmila Kirûhina

„Radziviliana”. Strategia rekonstrukcji księgozbioru na Białorusi

Biblioteka Narodowa Białorusi (BNB), główne centrum naukowo-informacyjne w kraju, jest odpowiedzialna za stworzenie jednolitego systemu informacyjnego i zapewnienie do niego dostępu wszystkim zainteresowanym. To przede wszystkim ona opracowuje państwowy program „Pamięć Białorusi”, powstający w ramach programu UNESCO „Pamięć świata”. Wypełniając swoją funkcję statutową, BNB wykonuje prace naukowo-badawcze w dziedzinie księgoznawstwa i historii książki.

Jednym z ważniejszych kierunków studiów bibliologicznych, które BNB prowadzi w ramach programu „Pamięć Białorusi”, jest historia bibliotek białoruskich i rekonstrukcja bibliograficzna utraconych księgozbiorów historycznych połączona z jednoczesnym utworzeniem pełnotekstowych baz danych najcenniejszych obiektów określonych kolekcji.

Za priorytetowe należy uznać prace związane z badaniem i rekonstrukcją najbardziej znanego historycznego białoruskiego zasobu archiwalno-bibliotecznego – głównej biblioteki Radziwiłłów w Nieświeżu (od 1749 ordynackiej). Już w XVI wieku była znana jako jedna z większych księżnic Rzeczypospolitej, a do 1770 roku zgromadzono w niej ponad 20 000 woluminów. Zbiory, na polecenie Katarzyny II skonfiskowane po pierwszym rozbiore, przewieziono do Sankt Petersburga i włączono do Biblioteki Rosyjskiej Akademii Nauk (BAN). Stąd część rozproszyła się po innych bibliotekach Sankt Petersburga, Moskwy, część trafiła do Helsinek, większość pozostała jednak w BAN. Odtworzona biblioteka w Nieświeżu, której główny zrąb stanowiły książki po Antonim Radziwille przywiezione tu w 1880 roku oraz zbiory ze zlikwidowanych księżnic bernardynów i benedyktynek, istniała do 1940 roku i liczyła wówczas około 20 000 woluminów.

Po przywróceniu jedności Zachodniej i Wschodniej Białorusi, archiwum i bibliotekę Radziwiłłów postanowiono przekazać Akademii Nauk Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (AN BSRR), co nastąpiło w 1941 roku. Szybkie zajęcie Mińska przez wojska niemieckie uniemożliwiło ewakuację najcenniejszych zbiorów na wschód. W okresie II wojny światowej biblioteka Radziwiłłów, razem z wszystkimi zbiorami księżnicy Akademii Nauk (i podobnie jak inne księgozbiory Białorusi), została wywieziona do Niemiec. Po wojnie ostatni księgozbiór nieświeski odzyskano, jednak zdekompletowany, ponadto w latach 1945-1947 został on podzielony między Bibliotekę Narodową Białorusi (BNB, wówczas – Biblioteka Państwowa BSRR im. W. I. Lenina), Centralną Bibliotekę Naukową Narodowej Akademii Nauk Białorusi

(CBN NAN, wówczas – Centralna Biblioteka Naukowa Akademii Nauk BSRR) i Bibliotekę Prezydencką (BP, wówczas – Biblioteka Rządowa).

Prawdopodobnie największą pod względem objętości część przekazano do CBN NAN, w latach siedemdziesiątych XX wieku wzbogacając ten zbiór książkami radziwiłłowskimi, które po wojnie trafiły do Biblioteki Prezydenckiej. Obecnie w Centralnej Bibliotece Naukowej NAN, w Oddziale Rękopisów i Rzadkich Książek znajduje się około 3000 egzemplarzy z księgozbioru radziwiłłowskiego.

Do Biblioteki Prezydenckiej woluminy z kolekcji nieświeskiej dotarły jesienią 1947 roku, a pochodziły – według wspomnień starszych pracowników – ze „zdobycznych eszelonów” z Niemiec. Po wspomnianym już przekazaniu do CBN NAN większości pozyskanych w ten sposób egzemplarzy, w Bibliotece Prezydenckiej odnaleziono jeszcze inne woluminy ze znakami proweniencyjnymi Radziwiłłów. Obecnie tworzą one odrębną kolekcję w Zespole Starych Druków i Rzadkich Książek – około 100 egzemplarzy druków zwartych i kilka czasopism, głównie wydań z XIX i początku XX wieku.

Dokładnej liczby książek nieświeskich, które otrzymała Biblioteka Narodowa Białorusi, nie udało się dotąd ustalić. Nie odnaleziono dokumentów dotyczących przekazania (jest prawdopodobne, że nie zachowały się). Jak można przypuszczać, liczba woluminów wynosi kilka tysięcy. Szkoda, że podczas włączania tego księgozbioru do zasobów BNB i jego katalogowania nie kierowano się zasadą jedności kolekcji. Najbardziej cenne wydania przekazano do Oddziału Rzadkich Książek, pozostałe włączono w jednym szeregu inwentarzowym do księgozbioru ogólnego, gdzie rozproszyły się po całym zasobie. Dublety trafiły do zasobu wymiennego, a stąd, być może, i do innych bibliotek Białorusi i ZSRR. Poszukiwania w ogromnych zbiorach Biblioteki Narodowej egzemplarzy o proweniencji radziwiłłowskiej wymagają wiele czasu i są bardzo pracochłonne, tym bardziej że w latach wojny i powojennych część woluminów utraciła ekslibrisy (odkleiły się albo zostały oderwane), utraciła też fragmenty opraw, na których znajdowały się te znaki własnościowe. Do tej pory znaleziono, podczas skontrum zasobu starych druków i rzadkiej książki Działu Naukowo-Badawczego Księgoznawstwa, około trzystu egzemplarzy druków radziwiłłowskich z XVI-XVIII wieku. Rozczłonkowanie i rozproszenie kolekcji zarówno w zbiorach biblioteki, jak i poza nią, jest więc jednym z podstawowych problemów, z którym stykają się badacze historii i zawartość księgozbioru radziwiłłowskiego.

Identyfikację egzemplarzy kolekcji nieświeskiej w zasadzie zakończono już w BP i w CBN NAN – bibliotekach o stosunkowo niewielkich zbiorach starych książek. Pojedyncze egzemplarze ze znakami proweniencyjnymi ostatniej Biblioteki Nieświeskiej można też odnaleźć w niektórych innych zbiorach kraju oraz poza jego granicami.

Doskonale rozumiejąc doniosłą historyczną rolę spuścizny Radziwiłłów, pod koniec lat dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia w BNB podjęto decyzję o rozpoczęciu prac badawczych nad tym dziedzictwem i przystąpienia, wspólnie z innymi książnicami białoruskimi, w których odnaleziono woluminy z ostatniej Biblioteki Nieświeskiej, do bibliograficznej rekonstrukcji tego bogatego księgozbioru. Biblioteka Narodowa Białorusi wystąpiła jako instytucja opracowująca i koordynująca projekt „Radziviliana”, którego realizacja *de facto* oznacza rekonstrukcję bibliograficzną księgozbioru

Radziwiłłów w postaci elektronicznej bazy danych (BD). Planując, że na podstawie tej bazy zostanie wydany katalog drukowany, utworzona będzie elektroniczna biblioteka pełnotekstowych kopii, założono też przygotowanie multimedialnych wydawnictw, na których znalazłyby się prezentacje najbardziej interesujących i cennych dzieł z tej słynnej kolekcji. Uznano, iż jednym z kierunków działania powinno stać się opracowanie monografii poświęconej dziejom księgozbiorów radziwiłłowskich.

Określono koncepcję rekonstrukcji i ustalono metodykę opisu. Baza „Radziviliana” tworzona jest od 1997 roku i zawiera około 200 opisów. Zostały już do niej wprowadzone informacje o woluminach radziwiłłowskich znajdujących się w zbiorach Biblioteki Prezydenckiej. Obecnie opisywane są książki zgromadzone w Bibliotece Narodowej Białorusi; Centralna Biblioteka Naukowa NAN przygotowuje własną bazę danych (opisy sporządzane są w formacie MARC), która w przyszłości zostanie połączona z bazą danych BNB.

Problematyka badawcza księgozbioru Radziwiłłów była niejednokrotnie omawiana na posiedzeniach dwustronnej Polsko-Białoruskiej Komisji Konsultacyjnej ds. Dziedzictwa Kulturalnego. W 1993 roku, z jej inicjatywy, zagadnieniu temu została poświęcona sesja w Olsztynie, w której wzięli udział także specjaliści białoruscy. Dzieje bibliotek radziwiłłowskich prezentowano też na forum zespołu „Księgozbiory historyczne Białorusi” (Исторические книжные собрания Беларуси), pod przewodnictwem BNB, obradującego w ramach przygotowanej w 1997 roku w Mińsku międzynarodowej konferencji „Biblioteka we współczesnej przestrzeni informacyjnej” (Библиотека в современном информационном пространстве). Były one również tematem licznych wystąpień podczas „Odczytów księgoznawczych” („Кнігазнаўчыя чытання”) organizowanych przez BNB na konferencjach odbywających się w ramach festiwali „Muzy Nieświeża”.

Pod koniec 2005 roku dzięki grantowi UNESCO przygotowano multimedialny CD-ROM poświęcony Nieświeżowi, zatytułowany *Нясвіжэ – культурны цэнтр Еўропы і нацыянальны помнік* (Nieśwież – kulturalne centrum Europy i pomnik narodowy), na którym przedstawiono także zbiory archiwalne i biblioteczne Radziwiłłów. Zamieszczone tu fotografie unikatowych egzemplarzy zostały włączone do wydanego w tym samym roku w Mińsku albumu *Рарытэты Нацыянальнай бібліятэкі* (Skarby Biblioteki Narodowej). Ponadto, woluminy z kolekcji radziwiłłowskiej eksponowane są na specjalnej wystawie w Muzeum Książki BNB.

Realizacja narodowego projektu „Radziviliana” uzmysłowiła konieczność opracowania dużego projektu obejmującego państwa, w których znajduje się spuścizna kulturalna Radziwiłłów.

W dniach od 30 listopada do 2 grudnia 2006 roku w nowym gmachu Biblioteki Narodowej Białorusi odbyła się międzynarodowa konferencja „Program UNESCO «Pamięć świata»: działalność bibliotek, archiwów, muzeów na rzecz zachowania spuścizny dokumentalnej” („Программа ЮНЕСКО «Память мира»: деятельность библиотек, архивов, музеев по сохранению документального наследия”). Jej organizatorami były: Oddział UNESCO w Moskwie, Narodowa Komisja Republiki Białorusi ds. UNESCO, Ministerstwo Kultury, Biblioteka Narodowa Białorusi, Departament Archiwów Ministerstwa Sprawiedliwości. Uczestnicy konferencji, przedstawiciele służb archiwalnych i bibliotek Azerbejdżanu, Armenii, Białorusi, Mołdawii,

Polski, Federacji Rosyjskiej, Ukrainy akcentowali pozytywną rolę programu UNESCO „Pamięć świata”, a także programów narodowych i regionalnych, tworzonych na jego wzór. Szczególnie została podkreślona – jako przykład wspólnego korzystania z dóbr kultury – realizacja międzynarodowych projektów dotyczących wirtualnej rekonstrukcji rozproszonych zespołów kulturalno-dokumentalnych.

W obecnej sytuacji próby odzyskania dóbr kultury poprzez restytucję są mało skuteczne i niejednokrotnie zamykają drogę do dalszej współpracy w tej dziedzinie. Równocześnie propozycje udostępnienia i wspólnego korzystania z dziedzictwa kulturalnego za pośrednictwem najnowszych technologii informacyjnych, oceniane są pozytywnie i okazują się najbardziej efektywnym, a w większości przypadków jedynym sposobem korzystania z zasobu znajdującego się za granicą.

Powołując Radę Międzynarodową ds. Projektu Wirtualnej Rekonstrukcji Dokumentarnej Spuścizny i Księgozbiorów Nieświeskiej Ordynacji Radziwiłłów, uczestnicy konferencji poparli ideę realizacji przez archiwa, biblioteki, muzea Białorusi, Polski, Federacji Rosyjskiej, Ukrainy i innych zainteresowanych państw, wspólnego projektu rekonstrukcji zbiorów radziwiłłowskich jako pilotażowego projektu współdziałania w udostępnianiu, przechowywaniu i wspólnym korzystaniu z dziedzictwa dokumentalnego. Celem projektu jest utworzenie jednego wirtualnego zasobu, który obejmowałby wszystkie zachowane archiwalia, zbiory biblioteczne i muzealne Nieświeskiej Ordynacji Radziwiłłów i zapewnienie dostępu do nich międzynarodowej społeczności badaczy i wszystkim zainteresowanym.

Zgodnie z decyzją, która zapadła na tej konferencji, pierwsze posiedzenie Rady Międzynarodowej odbyło się w kwietniu 2007 roku. W BNB w Mińsku zorganizowały go 27 dnia tego miesiąca: Narodowa Komisja Republiki Białoruś ds. UNESCO, Państwowy Komitet ds. Archiwów i Biurowości przy Ministerstwie Sprawiedliwości Republiki Białoruś, Biblioteka Narodowa Białorusi i Biuro UNESCO w Moskwie. Podczas posiedzenia uczestniczący w nim kierownicy i pracownicy archiwów i bibliotek Białorusi, Litwy, Polski, Federacji Rosyjskiej, Ukrainy, określili i omówili główne kierunki działalności tych instytucji w trakcie realizacji międzynarodowego projektu rekonstrukcji zbiorów radziwiłłowskich; ustalono też etapy digitalizacji odpowiednich materiałów archiwalnych i bibliotecznych. Szczególną uwagę poświęcono stworzeniu mechanizmów współpracy międzynarodowej przy wirtualnej rekonstrukcji archiwum i biblioteki Radziwiłłów, a także przy rozwiązaniu praktycznych problemów dotyczących udostępniania, przechowywania i wspólnego korzystania z radziwiłłowskiej spuścizny kulturalnej. Podtrzymano pogląd o celowości włączenia archiwaliów i biblioteki Radziwiłłów do Międzynarodowego Rejestru Programu „Pamięć świata”.

Rezultatem obrad było przyjęcie dokumentu końcowego, w którym zaznaczono, że każda ze stron będzie wykonywać w ramach projektu cały zakres prac dotyczących zgromadzonych u siebie zbiorów archiwalnych, bibliotecznych i muzealnych. Zwrócono się też z prośbą do rządów Białorusi, Litwy, Polski, Federacji Rosyjskiej, Ukrainy, a również do UNESCO, Rady Europy, Unii Europejskiej i innych organizacji międzynarodowych o udzielenie wsparcia w realizacji projektu, który stawiany jest jako przykład wspólnego korzystania z dziedzictwa kulturalnego. Ponadto w dokumencie końcowym zostały określone konkretne kierunki działalności Rady:

- stworzenie systemu informacyjnego archiwum książąt Radziwiłłów ordynacji nieświeskiej, opracowanego zgodnie z międzynarodowym standardem opisu dokumentów archiwalnych ISAD(G)
- opracowanie w formacie MARC centralnego katalogu zbiorów Biblioteki Ordynacji Nieświeskiej
- sporządzenie wirtualnego rejestru muzealnego zamku Radziwiłłów w Nieświeżu
- utworzenie w formie elektronicznej zbioru dokumentów i zapewnienie dostępu do niego

• przygotowanie materiałów prezentacyjnych w celu ich szerokiej popularyzacji. Obecnie na Białorusi prowadzone są intensywne prace nad realizacją tego programu.

W Narodowym Historyczno-Kulturalnym Muzeum-Skansenie „Nieśwież” powstał projekt naukowy muzeifikacji zamku nieświeskiego. W projekcie przedstawiono historyczno-kulturalną specyfikę obiektu i potencjał muzeifikacji, opracowano funkcjonalny model i mechanizmy realizacji tej koncepcji. Planuje się, że jedna z ekspozycji będzie poświęcona przedstawieniu dziejów zamku w sposób kronikarski, ukáže historię powstawania nieświeskiego archiwum i biblioteki. W baszcie bramy wjazdowej (gdzie, zdaniem specjalistów, znajdował się pierwszy księgozbiór rodu) zostanie zrekonstruowany gabinet-biblioteka Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”.

Realizacja projektu „Archiwum książąt Radziwiłłów”, którego celem jest udostępnienie archiwaliów tego rodu międzynarodowej społeczności badaczy, przyczyni się do popularyzacji wiedzy o historii Wielkiego Księstwa Litewskiego, Rzeczypospolitej i Imperium Rosyjskiego w okresie od XVI do początku XX stulecia. W projekcie zostało przewidziane: stworzenie systemu elektronicznej informacji dotyczącej archiwum Radziwiłłów; wymiana kopiami dokumentów; dobór dokumentów, ich digitalizacja i udostępnianie *on line*.

Uczestnikami projektu „Archiwum książąt Radziwiłłów” są: Państwowy Komitet ds. Archiwów i Biurowości przy Ministerstwie Sprawiedliwości Republiki Białoruś (Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi), Departament Archiwów Litwy (Państwowe Archiwum Historyczne Litwy), Naczelną Dyрекcja Archiwów Państwowych w Polsce (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie), Państwowy Komitet Archiwów Ukrainy (Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie); organizacją koordynującą jest Fundacja Europejska „Dialog”.

W związku z decyzją (podjętą na pierwszym posiedzeniu Rady Międzynarodowej ds. Projektu Wirtualnej Rekonstrukcji Dokumentarnej Spuścizny i Księgozbiorów Nieświeskiej Ordynacji Radziwiłłów) o wspólnej nominacji spuścizny archiwalnej i bibliotecznej Radziwiłłów do Międzynarodowego Rejestru Programu „Pamięć świata”, opracowane zostało nominacyjne *dossier*. Składają się na nie informacje o wszystkich zachowanych fragmentach unikatowego kompleksu dokumentalnego, obecnych miejscach i warunkach ich przechowywania, krótki opis, charakterystyka ogólna itd.

Dzięki staraniom wszystkich zainteresowanych stron, realizacja projektu „Radziviliana” przyczyni się do udostępnienia kulturalnej spuścizny Radziwiłłów przechowywanej na terenach państw Europy Środkowej i Wschodniej, wprowadzone będą do obiegu naukowego nowe źródła historyczne, wzbogacone więc zostaną materiały do historii kultury Białorusi i państw sąsiednich.

Summary

Lûdmila Kirûhina *“Radziviliana” – Reconstruction Strategy of the Book Collection in Belarus*

One of the elements of the “Belorussian Memory” project, realised within the UNESCO “Memory of the World” Programme is the “Radziviliana” project, including research on the Radziwiłł library of Nesvizh and a virtual reconstruction of this collection. It is co-ordinated and researched by the National Library of Belarus. After discussing the complicated history of the collection, which resulted in disintegration and dispersing of the library both at the National Library of Belarus and outside of it, the author presents the foundations of the “Radziviliana” programme and the stages of its implementation. She then focuses on the meetings devoted to research of the Radziwiłł collection. By recalling the Polish-Belorussian session (Olsztyn 1993), she writes about the international conference organised at the National Library of Belarus (Minsk 2006) and its findings. She discusses the meeting of the then established International Committee for the Project of Virtual Reconstruction of the Radziwiłł Estate Library in Nesvizh Heritage (Minsk 2007), stressing the content of its final paper. The text ends concluding on several issues concerning the Radziwiłł archive project.